

ГЕНОЦИД РОМІВ: ФОНДОВО-ДЖЕРЕЛЬНИЙ
КОНТЕНТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ
ПРЕЗЕНТАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Історія Другої світової війни є настільки багатогранною й невичерпною, що постійно потребує дослідження, особливо її важких і трагічних сторінок. Сьогодні у світі видано чимало праць про долю ромів у роки війни, однак тема геноциду ромського населення в Україні й досі перебуває на маргінесі наукової дискусії. Адже інтерес до малочисельної етнічної спільноти, яку в період воєнної доби переслідували і винищували, виник занадто пізно. Лише в 1970-х рр. з'явилися перші публікації з цієї теми. У 1972 р. було опубліковано дослідження про долю європейських циган американських науковців Д. Кенріка та Г. Паксона¹.

В Україні на початку 1990-х рр. вперше привернули увагу громадськості та науковців до проблем ромського населення Закарпаття, де мешкали близько третини всіх українських циган, історики Л. Малик, М. Пітюлич, О. Передрій і В. Шинкар². Згодом з'явилися роботи Г. Ємця і Б. Дяченка³.

¹ Kenrick D., Paxon G. The Destiny of Europe's Gypsies. – London; Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. – 256 p.

² Цигани Закарпаття: проблеми, шляхи вирішення / Л. Малик, М. Пітюлич, О. Передрій, В. Шинкар. – Ужгород: УДУ, 1991. – 44 с.

³ Ємець Г., Дяченко Б. Циганське населення Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1993. – 86 с.

На темі геноциду ромів у роки Другої світової війни першим акцентував увагу доцент Донецького національного університету, кандидат історичних наук О. Беліков⁴. Праці науковця спонукали до виділення окремого напрямку дослідження ромського населення України.

Значну кількість ґрунтовних досліджень із цієї теми має у своєму доробку історик, співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту М. Тяглий. Дослідження долі українських ромів у період Другої світової війни науковець розпочав із Криму. У 2005 р. побачила світ його стаття за назвою «“Расовые враги” и “асоциальные элементы”»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган»⁵, в якій автор розглядає основні елементи нацистської окупаційної політики на території Криму, невідривно пов’язує геноцид кримських ромів із геноцидом євреїв, указує на схожі методи їхнього винищення. Подальші дослідження М. Тяглого присвячені долі ромського населення всієї України.

Коло науковців, які вивчають цю тему впродовж останніх десятиліть, значно розширилося. Досліджують історію ромів О. Круглов, Є. Навроцька, М. Панчук, І. Моторна та інші. Серед знаних ромознавців України – кандидат історичних наук Н. Зіневич, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. У 2009 р. світ побачила її стаття «До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни»⁶, в якій автор на основі досліджень іноземних і вітчизняних науковців та власних напрацювань окреслила відмінності антиромської політики нацистів у різних регіонах України і стосовно різних етнічних ромських груп. Н. Зіневич є одним із небагатьох істориків, які залучають до конструктивного діалогу представників ромських громад та ефективно використовують у своїх дослідженнях усний наратив.

⁴ Беліков О. Цигани України під час Другої світової війни // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2002. – № 4. – С. 64–73.

⁵ Тяглий М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган // *Историческое наследие Крыма*. – 2005. – № 10. – С. 9–22.

⁶ Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 148–163.

Проте антиромську політику нацистів на території окупованої України вивчено недостатньо. У багатьох наукових дослідженнях переважають описові методи подання матеріалу, що не дають змоги зануритись у сутність проблеми, потребують уточнення термінів проведення геноциду, його регіональні особливості. Катастрофічний брак джерел і свідчень безпосередніх учасників подій також не сприяє активному дослідженню та висвітленню цієї теми.

Попри обмеженість джерельної бази, Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – Музей) репрезентує цю тему в головній експозиції. Шлях до цього був нелегким, оскільки час згаяно й одержати потрібну інформацію можна лише від дітей і онуків тих, хто став жертвою нацистської політики геноциду. Але й тут виникають певні труднощі, пов'язані з тим, що до ромів завжди було зверхне, зневажливе й навіть підозріле ставлення, що змусило народ дистанціюватися. Тому, щоб викликати довіру й спонукати осіб ромської спільноти йти на контакт, потрібно толерантно ставитися до них. Розуміння цієї проблеми має нині важливе значення для суспільства, яке прагне позбутися білих плям у власній історії, зберегти пам'ять про події Другої світової війни й залучити своїх громадян до надбань історичної спадщини.

За даними загального перепису населення, 1926 р. в Україні мешкали 13 578 ромів, у 1959 р. – 22 515; у 1970 р. – 30 091; у 1989 р. – 47 919 осіб⁷. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. засвідчив, що кількість ромського населення в Україні становить 47 587 осіб⁸. Беручи до уваги соціально-економічні проблеми, значне зuboжіння українського населення впродовж останніх десятиріч, анексію Криму та неоголошену війну на сході України, що безпосередньо впливає на демографічну ситуацію в країні загалом, де кількість населення порівняно з попереднім переписом катастрофічно зменшилася від 48 млн 457 тис. у 2001 р. до 42 млн 929 тис. у 2015 р.⁹, нині підрахувати кількість ромів на території України

⁷ Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник / В. Б. Свтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 170.

⁸ Там само. – С. 169.

⁹ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 р. (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) // Державна служба статистики України. – К., 2015. – С. 6: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/ds/kn/kn_u/kn2014_u.html.

фактично неможливо, а у воєнний період і поготів. Однак дехто із дослідників вдався до спроб виявити чисельність ромів, які мешкали в Україні на початок німецько-радянської війни. Зокрема, О. Круглов вважає, що на середину 1941 р. загальна кількість циган в Україні (беручи до уваги територію Криму, але без урахування Закарпатської області, що входила на той час до складу Угорщини) не перевищувала 20 тис. осіб¹⁰.

Головним чинником, що призвів до геноциду ромів, була расова теорія нацистів. У Третьюму райху ромів традиційно класифікували як «неповноцінних», «недолюдей», вважали асоціальними елементами, схильними до скоєння злочинів, жебракування, бродяжництва, що загрожує безпеці суспільства. Тому їх зараховували до категорії осіб, яких потрібно знешкодити, часто стерилізувати, але це не означало повсюдного тотального знищення. Еволюцію расової ідеології щодо ромів наразі досліджують зарубіжні вчені, і ця тема залишається однією із дискусійних проблем в історіографії. 2 серпня 1944 р. приблизно три тисячі депортованих німецьких ромів були вбиті за одну ніч в Аушвіці-Біркенау. З 2015 року 2 серпня затверджено в офіційному календарі як Загальноєвропейський День пам'яті жертв нацистського геноциду ромів. Від 2004 р. цей день долучила до державного переліку пам'ятних дат і Україна¹¹.

Про стерилізацію ромів у Європі свідчать документи, подані на Нюрнберзькому процесі. У фондозбірні Музею зберігаються багатомні видання «Нюрнберзький процес» 1952 та 1955 рр. – збірники документів, розглянутих під час судових засідань у Нюрнберзі. Документ СРСР-400 містить повідомлення начальника відділення поліції безпеки в Лібаві лейтенанта Франка від 10 грудня 1941 р., в якому зазначено, що циганка Люція Страздинш має право мешкати в місті лише за умови її стерилізації, та відповідь префектури міста: «...згадана особа 9 січня 1942 р. стерилізована в місцевій лікарні»¹². Жодного документа про винищення ромів на

¹⁰ Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 86.

¹¹ Постанова Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2085-15>.

¹² Нюрнберзький процес: Сборник материалов. Том I. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1955. – С. 888.

території України на Нюрнберзькому процесі розглянуто не було. Усі докази нацистських злочинів проти народів колишнього СРСР, за винятком євреїв, зводилися до загального формулювання – «радянські громадяни».

Фото сюжетне. Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О.Ф. Федоров розмовляє з циганками. 1943 р. Автор Яків Давидзон. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Політика нацистів щодо ромського населення в Україні була непослідовною і суперечливою, вона залежала від багатьох чинників, що й призвело в кінцевому підсумку до масового винищення ромів. У каральних акціях окупаційного режиму в Україні в 1941–1944 рр. від рук гітлерівських айнзацгруп, підрозділів Вермахту, польової жандармерії та їхніх посіпак загинули близько 19–20 тис. представників ромських громад¹³, – і це не враховуючи загиблих на примусових роботах, у таборах-гетто тощо.

У фондозбірні Музею зберігається фото, що фіксує розмову командира Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання

¹³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С.112.

О. Ф. Федорова з ромськими жінками¹⁴. Фотодокумент надійшов у 1944 р. на виставку «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», матеріали якої лягли в основу фондового зібрання музею, і став одним із перших експонатів, що розповідає про винищення ромів.

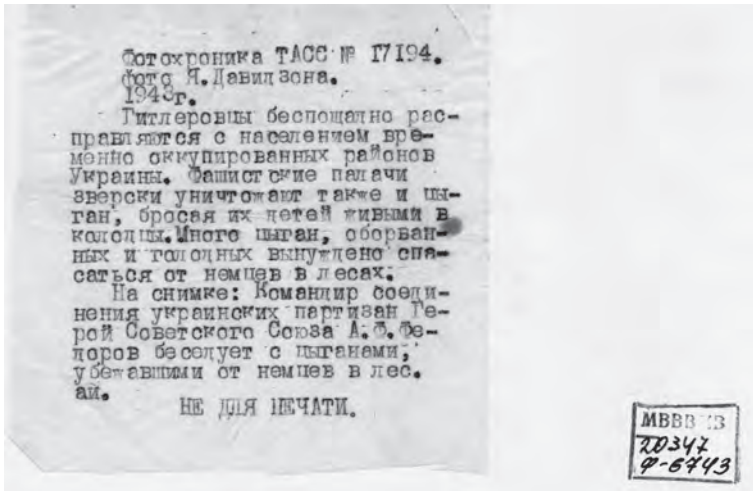

Фото сюжетне. Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О.Ф. Федоров розмовляє з циганками. 1943 р. Автор Яків Давидзон. Зворот із написом щодо винищення нацистами ромів на території окупованої України. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Цей унікальний знімок зробив відомий фронтовий кореспондент Яків Давидзон у лісах Чернігівщини в 1943 р. У підконтрольній нацистській владі прифронтовій зоні – Чернігівській, Сумській, Харківській областях і на Донбасі – вдавалися до найжорстокіших методів розправи над євреями і ромами. Тут точилися бої, керувала військова адміністрація, і часто самі солдати брали на себе каральні функції, зустрічаючи на шляху кочових ромів і знищуючи їх. Доволі часто виконавці навіть не завдавали собі клопоту відзвітувати про акції винищення¹⁵.

¹⁴ Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди (Генеральний каталог, експозиція) НМІУДСВ). – Інвентарні номери (далі – Інв. №) КН-20347, Ф-6743.

¹⁵ Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – С. 69.

Сама світлина мало про що говорить, інша річ – напис на звороті, де зазначено: «Фотохроніка ТАРС. Гітлерівці безжалюбно розправляються з населенням тимчасово окупованих районів України. Фашистські палачі по-звірячому знищують також і циган, кидаючи їхніх дітей живими в колодязі. Багато циганів, обірваних і голодних, змушені рятуватися від німців у лісах...»¹⁶. У тексті привертає увагу примітка: «Не для друку»¹⁷. Влада намагалася не акцентувати увагу на злочинах, які донедавна коїли її представники, оскільки в СРСР також відбувалося гоніння на представників ромських громад, влаштовувалися облави й етапування ромів у Сибір та на Соловки, особливо тих, які прибували до Радянського Союзу від початку Другої світової війни з окупованих Румунії, Угорщини та Польщі.

Це фото впродовж багатьох років залишалося єдиним музейним експонатом, що відображав трагедію українських ромів воєнної доби.

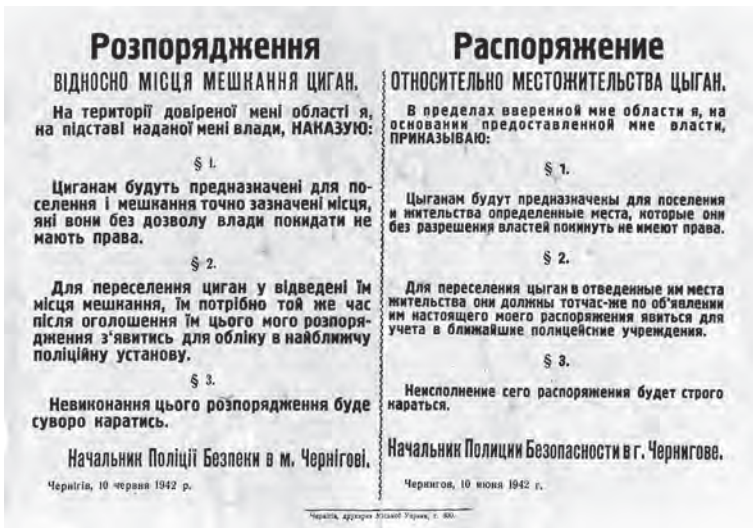
Наприкінці 1990-х рр., коли було здійснено цілковиту реекспозицію музею й основне місце в головній експозиції відводилося історії українців та українських земель у роки Другої світової війни, наукові співробітники музею вдалися до спроб знайти матеріали і в ромських родинах. Тоді історію українських ромів мало вивчали у наукових колах, і доводилося виходити безпосередньо на їхні громади. На жаль, матеріалів зібрати не вдалося, оскільки ставлення радянської влади до ромів у важкі повоєнні роки майже не відрізнялося від того, яким було до війни. У 1944 р. частину кримських циганів війська НКВС депортували разом із кримськими татарами, інші – відчули на собі всі випробування повоєнної відбудови країни, радянізацію та колективізацію західноукраїнських земель, голод 1946–1947 рр. Тому, зрозуміло, що головне завдання в повоєнні роки роми вбачали в тому, щоб вижити. Не кращим було їхнє становище і на початку 1990-х рр., коли розвалився СРСР.

Утім, тема геноциду ромів не залишилася поза експозиційним показом. На початку 2000-х рр. до музею надійшло кілька документів, які висвітлюють політику нацистів щодо ромського населення. Один із музейних експонатів – наказ начальника поліції без-

¹⁶ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № КН-20347, Ф-6743.

¹⁷ Там само.

пеки і СД міста Чернігова від 10 червня 1942 р. про «місце мешкання циган». Згідно з цим розпорядженням, роми під загрозою сурової кари мали з'являтися для обліку до найближчої поліційної установи для подальшого переселення їх у спеціально відведені місця, які вони без дозволу влади не мали права залишати¹⁸. Таким чином окупантам було легше вести облік і знешкоджувати неугодних. Після впровадження цього наказу у вересні 1942 р. було знищено не одну сотню ромів.

Оголошення начальника поліції безпеки Чернігова з розпорядженням стосовно місця мешкання циган. 10.06.1942 р.

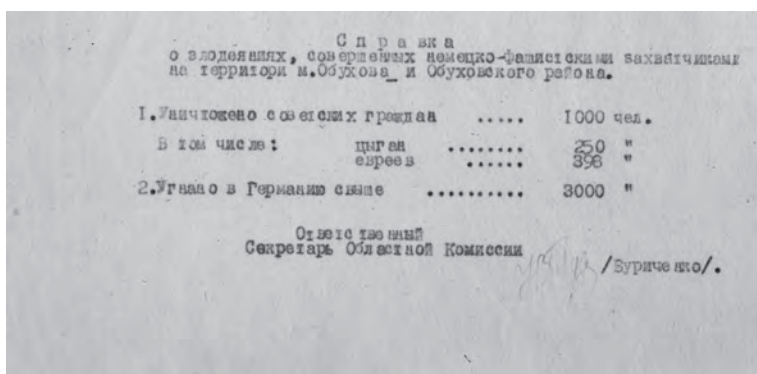
Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Цей документ і складений окупаційною владою у 1942 р. реєстр населення м. Києва за національністю та статтю¹⁹, що надійшов від Державного архіву Київської області в 2001 р., одразу були презентовані в головній експозиції Музею. Реєстр є доказом нацистських злочинів у столиці України, позаяк у ньому зазначено, що у першому кварталі 1942 р. в окупованому Києві мешкали лише 30 осіб єврейської національності та 40 ромів (із них – 12 чоловіків і 28 жінок).

¹⁸ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № КН-220924, Л-8318.

¹⁹ Там само. – НД-26122.

Про знищення ромів свідчить ще один документ – довідка 1944 р. про зlodіяння нацистів на території м. Обухова та Обухівського району, складена в період визволення території України від окупантів²⁰. Її передав до музею в серпні 2000 р. син Ніни Буриченко – відповідального секретаря міської та обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування зlodіянь німецько-фашистських загарбників на території України. Комісію було створено ще в листопаді 1942 р., а припинила свою діяльність вона лише в 1951 р. Її матеріали склали основу обвинувальних документів СРСР на Нюрнберзькому процесі, судових процесах над військовими злочинцями в Харкові 1943 р., Києві, Львові та інших містах. У документі, підписаному відповідальним секретарем, зазначено: «Знищено радянських громадян – 1000 чол. У тому числі циган – 250, євреїв – 398. Вивезено на примусові роботи до Німеччини – 3 000 осіб»²¹.

Довідка про зlodіяння окупантів на території м. Обухова та Обухівського району. 1944 р. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

У 2001 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань України науковці музею виявили документ, що підтвердив факти, зафіксовані в довідці. Це Акт про масовий розстріл нацистами циганських родин у серпні 1942 р. та спроби приховуван-

²⁰ Там само. – КН-212826, Д-35051.

²¹ Там само.

ня слідів злочину в Обухівському районі Київської області, складений головою колгоспу «9 січня», головою Обухівської сільської ради та представником військової частини 1-го Українського фронту²². У документі зазначено, що в урочищі Забара окупанти розстріляли 250 ромів. Намагаючись приховати масштаби вбивств, нацисти скинули тіла у величезну силосну яму колгоспу «9 січня» й загорнули тракторами, заборонивши місцевим мешканцям навіть наблизитися до місця страти.

Обидва документи свідчать, що на початковому етапі роботи Надзвичайної комісії нацистські злочини проти ромів було задокументовано, але у звітах, адресованих вищому керівництву, уже йшлося про безлике «радянське населення», що підтверджують матеріали Нюрнберзького процесу.

Музейна колекція формувалася із перемінним успіхом упродовж багатьох років. У 2008 р. фондозбірня поповнилася «легендарним» музейним предметом – монетою номіналом 2 пенге 1942 р. випуску Королівства Угорщина²³. У результаті дослідження з'ясувалося, що це другий військовий випуск угорських монет, які карбували в 1941–1943 рр. у м. Будапешті й перебували в обігу до жовтня 1944 р. Монету знайшли на околиці м. Остер – місці розстрілу кочових ромів. За свідченням очевидця цигана Івана Данилкина, якому вдалося вціліти завдяки нетиповому для ромів світлому кольору волосся, розстріли здійснювали угорські солдати. Цей артефакт вкотре демонструє вбивства циганів на Чернігівщині та є беззаперечним доказом злочинів угорських військ на території України.

До подальших пошуків матеріалів з означеної тематики спонукала лекція Наталії Зіневич, що відбулася в рамках «Музейної платформи історика» в листопаді 2015 р. Дослідниця докладно розповіла студентам та науковцям музею про долю ромів на українських землях та про наукові дослідження з цієї теми. Відтоді знову розпочалися активні пошуки артефактів. Проте цього разу музейники цілеспрямовано намагалися знайти ромську родину, яка постраждала від рук нацистів. Історія родини – це історія громади, народу, тому важливо було добути непересічну родинну історію.

²² Там само. – НД-26114.

²³ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № КН-238996, РМ-1741.

Незабаром пошук увінчався успіхом. Етнограф Олексій Данілкин передав до фондозбірні матеріали про родину Підгурських²⁴, які посіли гідне місце в експозиції залу, присвяченого окупації України. Важливо зазначити, що Олексій Данілкин є збирачем унікальної ромської музейної колекції, що зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї. Там він працював у 1990-х – середині 2000-х років.

Теслярські інструменти (рубанки та кутоміри) Костянтина Підгурського, які використовувалися родиною при будівництві хати у с. Мотовилівська Слобідка Фастівського району Київської області. 1946 р.
Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Велика родина Підгурських (глава сім'ї Костянтин Васильович, його дружина, син, дві сестри та батьки) мешкала до війни в селі Трилісі, що на Фастівщині, в Київській області. Від 1942 р. Костянтин Підгурський у званні старшини – на фронті. Служив бортовим механіком, ремонтував літаки. Був нагороджений медаллю «За бойові заслуги». Війну закінчив у Східній Пруссії, звідки привіз на батьківщину для своєї коханої дружини подарунок – статуетку «Циганка-купальниця» (нині є частиною музейної колекції)²⁵, а вона зустріла чоловіка-фронтовика невтішними новинами. Його батьків і сестер розстріляли нацисти, хату спалили. На

²⁴ Генеральний каталог НМІУДСВ.

²⁵ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № КН-266487, РР-2525.

щастя, дружина та син уціліли. Вони знайшли притулок у селі Мотовилівська Слобідка Фастівського району, де сім'я й оселилася по війні.

Дуже тяжко Підгурські пережили голод 1946–1947 рр.: Костянтин Васильович працював у колгоспі, за трудовень отримував 1 склянку зерна та 1–2 картоплини. Та не полишав надії на краще життя. Він власноруч будував нове житло у Мотовилівській Слобідці. Теслярські інструменти родини Підгурських (рубанки та кутоміри) поповнили фондову колекцію й стали експонатами музею²⁶. А ще додалася світлина з ромського весілля, сватом на якому був і Костянтин Васильович²⁷, та дерев'яний елемент оздоблення будинку: циганський оберіг у вигляді квітки²⁸. За словами історика О. Данілкина, саме в такі обереги вірять і роми Закарпаття, вивішуючи різьблені квіти над входом у хату.

На сьогодні з родини Підгурських нікого немає серед живих. Костянтин Васильович помер у 1978 р., невдовзі не стало дружини та сина. Нині Музей не лише зберігає пам'ять про сім'ю Підгурських, а кризь призму мікроісторії однієї циганської родини музейними засобами відтворює колективну долю ромського народу в роки воєнного лихоліття.

Майже рік тому музей змінив свою назву, поступово змінює і концепцію. Ми стоїмо на порозі реекспозиції, і певні теми будуть розкриті ширше й глибше. Зокрема, теми геноциду та окупаційного режиму будуть подані в іншому ракурсі, більш рельєфно. Музейники й надалі докладають максимум зусиль, щоб скомплектувати гідну колекцію, варту презентації широкому колу аудиторії.

У вересні 2016 р. до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру в стінах Меморіалу було створено та презентовано виставковий проект «Смертельний шлях». Під час роботи над виставкою науковці музею познайомилися з ромською сім'єю Старцевих-Сандуленків²⁹, які люб'язно погодилися надати матеріали зі свого родинного архіву: сімейні портретне³⁰ й групове фото³¹ та колоритні ромські

²⁶ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № КН-266482-266485, РД-267-271.

²⁷ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № НД-29765.

²⁸ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № КН-266 484, РД-269.

²⁹ Генеральний каталог НМІУДСВ.

³⁰ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № ТФ-5693.

³¹ Там само. – ТФ-5694.

хустини³², створені на замовлення родини монахинями київських монастирів. Унікальні експонати дали можливість реконструювати ромську кибитку та відтворити трагедію ромів окупованого Києва, адже відомо, що серед перших жертв нацистів у Бабиному Яру були цигани п'яти таборів. За свідченням очевидців, на страту вони їхали з піснями, у традиційному яскравому вбранні.

Фото портретне. Борис Старцев. 1945 р.
Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Історія шанованої та заможної ромської родини Старцевих-Сандуленків, яка ще на початку ХХ ст. переїхала до міста й вела осілий спосіб життя, мешкаючи на вулиці Глибочицькій, віддзеркалює водночас трагічну й героїчну долю київських ромів, які не з чуток знали, що таке поневіряння, голод, Бабин Яр, справжня звияга на полі бою.

У 1918 р. у подружжя Старцевих-Сандуленків, Миколи та Павлини, народився син Борис. З підліткового віку, як і вся родина,

³² Там само. – ТФ-5691-5692.

займався перукарською справою, не притаманним ромам ремеслом. Проте майстерність перукарів Старцевих-Сандуленків була відомою по всьому місту.

У 1938 р. Борис одружився з Паранею Казимиренко. Надзвичайно зворушливу історію їхнього знайомства повідала донька Раїса: «...У довоєнні роки влітку на Оболонь приїжджали кочові цигани, де влаштовували ярмарки, під час яких київські юнаки часто шукали собі наречених. Саме там батько вподобав найкрасивішу циганку – мою маму Параню. Вона була дуже гарною – схожою на актрису Лялю Чорну. Тато зробив мамі пропозицію, але вона відмовилася, не повірила, що він циган. Мовляв, “ти русак – не піду за тебе”. Тоді батько домовився з маминим старшим братом, який після смерті батьків був її опікуном, і, згідно з традиціями, вже за кілька днів привіз наречену в свою родину... У тому ж році у них народився первісток Михайло, а в 1940 р. другий син Леонід».

З початком німецько-радянської війни Борис Старцев – на фронті. Був санітаром медико-санітарного батальйону. У вересні 1941 р. у ході оборони Києва потрапив в оточення, згодом у полон. Під час етапування військовополонених на кордоні з Білорусією зумів утекти.

Повернувшись на батьківщину, Борис Старцев дізнався про важкі випробування, які випали на долю рідних. Його мати Павлина Сандуленко та дружина з дітьми переховувалися від переслідування нацистами в підземних тунелях Подолу. Старший син тяжко захворів і помер. Матір розстріляли в Бабиному Яру. Дружині з меншим сином удалося втекти до рідні на Житомирщину.

Упродовж усього періоду нацистської окупації України Старцеви жили в різних кочових таборах на території Житомирської, Чернігівської та Одеської областей. У 1943 р. у подружжя народилася донька Раїса, нині перша ромська поетеса України – Рані Романі, авторка збірки «Народе мій, до тебе я звертаюсь».

У квітні 1944 р. Борис Старцев повторно був мобілізований на фронт. Воював у складі 1-го Українського фронту. Обіймав посаду телефоніста. Був учасником визволення Польщі та боїв на території Німеччини. Відзначився 16 квітня 1945 р. під час Берлінської наступальної операції, одним із перших проклав телефонну лінію через р. Нейсе та забезпечив безперебійний зв'язок. Був нагороджений медаллю «За відвагу». Війну Борис закінчив у Празі,

де дістав легке поранення, потрапив до шпиталю. У жовтні 1945 р. після демобілізації повернувся до Києва. У повоєнний час у подружжя Старцевих, які присвятили повоєнне життя розвитку перукарської справи, народилося ще четверо дівчат. Помер голова родини в 1995 р.³³

Циганська кибитка прикрашена хустинами родини Старцевих-Сандуленків.
Виставка «Смертельний шлях» до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру
в Національному музеї історії України у Другій світовій війні

Матеріали Старцевих-Сандуленків родичі передали на зберігання до музею тимчасово на час експонування виставки, але сподіваємося, що родина ухвалить правильне рішення й передасть їх на довічне зберігання до музею.

Нині на базі представлених у музеї матеріалів відбуваються заходи, цьогоріч запроваджено уроки толерантності для школярів із теми, присвяченої Голокосту. Співробітники пройшли стажування з викладання цієї теми, адже вона доволі специфічна й потребує особливого підходу та подання відвідувачам.

Швидкий розвиток науки і техніки, глобалізаційні процеси в сучасному світі потребують від музейників запровадження іннова-

³³ Генеральний каталог НМІУДСВ.

ційних методів і шляхів розвитку багатотисячного музейного зібрання. Збагачуючи фондозбірню музею новими матеріалами, науковці своє першочергове завдання вбачають у комплектуванні скарбниці автентичними предметами, здатними стати джерелом об'єктивної інформації про події найкривавішого протистояння ХХ століття. Це можна реалізувати лише за умови подальшого пошуку контактів із родинами, які мають свої унікальні історії. Інколи в сім'ї зберігається річ, що, на перший погляд, не має історичної цінності. Однак у музеї вона розповідатиме про весь народ, пережиті ним страждання і трагедії.

Вирішення цієї проблеми музейники пов'язують із розширенням співпраці з провідними істориками та науковими установами країни, зокрема, Українським центром вивчення історії Голокосту, Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ та ін., які займаються дослідженням геноцидів в Україні й мають налагоджені зв'язки з ромськими громадами. Уже не раз перевірено, що позитивні результати дає також робота зі ЗМІ та відвідувачами музею, які часто після ознайомлення з експозицією, виставками, музейними заходами передають матеріали з власних сімейних архівів. Спільно реалізовані проекти, проведені заходи, конференції, лекторії – це крок до нових знань та наукових досліджень з цієї теми.

Національний музей відіграє важливу роль у пізнанні, конструюванні та збереженні історичної пам'яті. Презентовані в музеї артефакти розкривають антилюдську сутність нацизму, вшановують пам'ять загиблих та спонукають до нових досліджень історії геноцидів, застерігаючи людство від повторення трагедії. Усвідомлення історичних уроків геноцидів, пам'ять про них має бути позбавлена будь-яких політичних спекуляцій, ґрунтуватися на шанобливому ставленні до всіх жертв нацизму. Ці постулати слугують основою науково-фондової, науково-експозиційної та науково-просвітньої роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні.